

Część druga

Jan Lutyński*, Anna Kubiak**

ŁAPOWNICTWO W SPOŁECZNEJ ŚWIADOMOŚCI
WSTĘPNE USTALENIA BADAWCZE

1. Uwagi wstępne

W życiu codziennym, w prywatnych rozmowach, dyskusjach prasowych, środkach masowego przekazu napotykamy wiele opinii i opisów na temat zjawiska łapownictwa, które na ogół uznać można za stwierdzenia należące do tzw. wiedzy potocznej na temat rzeczywistości społecznej. Systematyczne badania tego zjawiska napotykają na trudności, a i w literaturze przedmiotu twierdzenia uzasadnione naukowo pojawiają się względnie rzadko. Wynikać to może ze złożoności, niejednorodności i uwikłania tego zjawiska w szeroki kontekst innych problemów społecznych, nawzajem ze sobą powiązanych i na siebie oddziaływających. Stąd trudności z jego opisaniem w kategoriach empirycznych. Innym powodem braku kompleksowych analiz empirycznych nad łapownictwem jest drażliwość społeczna i polityczna tego zjawiska - zarówno w perspektywie jednostkowej, jak i instytucjonalnej. W efekcie, obszar zagadnień związanych z łapownictwem jest dla socjologów posługujących się standardowym repertuarem metod badawczych trudno dostępny, niekiedy wręcz zamknięty, co skazuje badaczy podejmujących ten problem na formułowanie tez nie w pełni zweryfikowanych, bądź twierdzeń nie poddających się systematycznej kontroli empirycznej. Nie oznacza to, iż twierdzenia te są pozbawione wartości co najmniej heurystycznej, bądź też w interesujący sposób nie odzwier-

* Prof. dr, Instytut Socjologii Uł; ** dr, Instytut Socjologii Uł.

oiedlają stanu wyobraźni socjologicznej autorów, jak i stanu społecznej świadomości.

Badania, które podjęliśmy, stawiają sobie za cel rozstrzygnięcie zagadnień dotyczących pięciu naczelnych pytań problemowych. Koncentrujemy się w nich raczej na poznawaniu stanu społecznej świadomości, niż na rekonstrukcji stanu rzeczy obiektywnie istniejącego. Są to następujące problemy:

A. Jak definiowane jest w świadomości społecznej zjawisko łapownictwa? Jakie zachowania są przejawem zachowań łapowniczych?

B. Jaki jest społecznie postrzegany zakres i natężenie zjawiska łapownictwa we współczesnym społeczeństwie polskim? Jakie funkcje pełnią łapówki w naszym obecnym życiu?

C. Jakie czynniki warunkują występowanie zjawiska łapownictwa? Jakie mechanizmy ekonomiczne, polityczne, psychologiczne sprzyjają temu zjawisku w odczuciu społecznym?

D. Jakie typy postaw wobec łapownictwa daje się wyodrębnić w polskim społeczeństwie?

E. Jakie konsekwencje powoduje zjawisko łapownictwa w odczuciu społecznym?

Uzyskanie wyczerpujących i dobrze uzasadnionych odpowiedzi na te pytania wymaga przeprowadzenia kompleksowych badań z zastosowaniem różnorodnych metod i technik badawczych. W dotychczas przeprowadzonych analizach empirycznych wykorzystano opisywane w profesjonalnych periodykach prawniczych i kryminalistycznych przykłady afer łapowniczych, materiały z wywiadów swobodnych, dyspozycje, do których obejmowały swym zakresem przedstawione wyżej problemy, oraz dane uzyskane na podstawie 80 wywiadów standaryzowanych, przeprowadzonych na podstawie wstępnej wersji kwestionariusza. Dobór respondentów - zarówno do wywiadów swobodnych, jak i standaryzowanych - miał charakter przypadkowy. Ze względu na dużą drażliwość tematyki w tej pierwszej fazie badań chcieliśmy, aby ankieterzy rozmawiali z osobami znajomymi tak, aby zwiększyć prawdopodobieństwo uzyskanych informacji wiarygodnych.

Wyniki badań, które tu prezentujemy, nie mają więc oczywiście ani reprezentatywnego, ani też konkluzywnego charakteru. Traktujemy je raczej jako wstęp do dyskusji oraz dalszej konceptualizacji i konkretyzacji przedstawionej problematyki naszych badań.

II. Interakcja łapówkowa

Łapówka i łapownictwo - rozumienie terminów

Łapownictwo traktujemy jako istotny element korupcji, zjawiska względnie trwale towarzyszącego rozwojowi wielu społeczeństw, w tym społeczeństwa polskiego. Obszar zainteresowań badawczych określony jest przez definicję korupcji traktowaną (zgodnie ze Słownikiem języka polskiego) jako "przyjmowanie lub żądanie przez pracownika instytucji państwowej lub społecznej korzyści majątkowej lub osobistej w zamian za wykonanie czynności urzędowej lub za naruszenie prawa"¹.

Na podstawie analizy zebranych materiałów empirycznych można - naszym zdaniem - wskazać na pewne uniwersalne cechy tej wzajemnej wymiany korzyści, tworzącej każdorazowo społeczną interakcję. Uznaliśmy, iż w ramach interakcji łapówkowej zawsze występują następujące elementy:

1. **P o r o z u m i e n i e** - obie strony uczestniczące w interakcji łapówkowej muszą dojść do porozumienia, niezależnie od stopnia jego jawności dla innych. Może ono mieć charakter zwyczajowy, bądź powstawać w wyniku negocjacji. Porozumienie może być osiągnięte jawnie, wprost, jak również z zastosowaniem różnorodnych form kamuflażu.

2. **W y m i a n a k o r z y ś c i** - każdorazowo w interakcji łapówkowej występuje wymiana korzyści. Nie muszą być one w odczuciu partnerów równorzędne. Uwzględniamy asymetrię korzyści ze względu na stopień ryzyka każdej ze stron. Korzyść nie musi być wyłącznie materialna, może mieć również charakter psychologiczny.

3. **P a r t n e r z y i n t e r a k c j i**: **d a w c a i b i o r c a**. Partnerów interakcji mogą dzielić zarówno cechy społeczne, jak i różne motywacje osiągania korzyści, a co za tym idzie - różne typy racjonalizowania własnego postępowania. Może występować względna stałość ról dawcy bądź biorcy, możemy też mieć do czynienia ze zmiennością ról w odniesieniu do tej samej osoby. Dawcy i biorcy mogą być wobec siebie niezależni, abstrahując od interakcji łapówkowej, mogą ich również łączyć różnego rodzaju zależności, np. służbowe. Nowe uzależnienia mogą powstać w efekcie interakcji łapówkowej.

¹ Słownik języka polskiego, red. W. Doroszewski, PWN, Warszawa 1979, s. 1018.

4. **N a r u s z e n i e n o r m y.** W trakcie interakcji łapówkowej następuje zawsze naruszenie jakiejś społecznej bądź prawnej normy, np. zakazu bycia biorcą, nakazu traktowania na równi wszystkich, bycia sprawiedliwym, brania pod uwagę względów merytorycznych itp.

5. **N a r u s z e n i e d o b r a.** Zawsze mamy również do czynienia z naruszeniem jakiegoś dobra, np. dobrego imienia urzędników, zasady ustrojowej, własności państwowej, uprawnień innych ludzi.

6. **K o n t e k s t s p o ł e c z n y.** Interakcja łapówkowa nie może wystąpić w społecznej izolacji, a tym samym powoduje określone koszty lub korzyści społeczne, zarówno dla małych grup bezpośrednio związanych z partnerami interakcji: dawcą (np. rodzina) i biorcą (np. środowisko pracy, rodzina, grupa przestępcza o charakterze korupcyjnym), jak i dla innych grup społecznych nie związanych bezpośrednio z partnerami interakcji.

Z analitycznego punktu widzenia możemy wyróżnić dwie odmiany interakcji łapówkowej:

1. Nad czynnościami przewidzianymi przez pragmatykę służbową, należącymi do obowiązków biorcy, nadbudowane zostają czynności i działania dodatkowe, obejmujące wymianę korzyści, które dopiero wówczas tworzą interakcję łapówkową.

2. Interakcja sprowadza się wyłącznie do interakcji łapówkowej, a może wystąpić tylko wówczas, gdy łapówka wręczana i przyjmowana jest za naruszenie prawa.

Kodeks karny w kilku artykułach dokonuje prawnej kwalifikacji czynów korupcyjnych. łapownictwo w art. 239-240 określa się jako czyny związane z pełnieniem funkcji publicznej, a polegające na: (1) przyjęciu korzyści majątkowej lub osobistej; (2) uzależnieniu czynności służbowej od otrzymania korzyści; (3) żądaniu korzyści; (4) przyjmowaniu korzyści lub jej obietnicy za czynność stanowiącą naruszenie prawa. O ile art. 239-240 kk. regulują zagadnienie tzw. przekupstwa biernego, o tyle art. 241 odnosi się do przekupstwa czynnego, stanowiącego drugą stronę przestępstwa i określa kary dla osób przekupujących, jak również dla podlegających i pomocników. Wreszcie art. 244 kk. stanowi regulację prawną przestępstwa płatnej protekcji, a więc uzyskiwania korzyści majątkowych lub osobistych w zamian za pośrednictwo w załatwieniu sprawy, powołując się na wpływy w instytucji państwowej lub społecznej, wywołując prze-

konanie innej osoby lub utwierdzając ją w przekonaniu o istnieniu takich wpływów.

Przepisy prawne odnoszące się do łapownictwa wywołują szereg niejasności interpretacyjnych u samych prawników. Szczególne kontrowersje dotyczą znaczenia i zakresu dwóch pojęć:

- 1) funkcjonariusz publiczny czy funkcja publiczna²,
- 2) korzyść majątkowa i osobista.

Funkcjonariuszem publicznym, jako podmiotem przekupstwa biernego, jest:

- 1) pracownik administracji państwowej (chyba, że pełni wyłącznie czynności usługowe - w praktyce każdorazowo należy ustalać, czy są to wyłącznie funkcje usługowe);
- 2) sędzia, ławnik ludowy, prokurator;
- 3) osoba zajmująca kierownicze stanowisko lub pełniąca funkcje związane ze szczególną odpowiedzialnością w innej państwowej jednostce organizacyjnej, organizacji spółdzielczej lub innej organizacji społecznej ludu pracującego;
- 4) osoba szczególnie odpowiedzialna za ochronę porządku lub bezpieczeństwa publicznego, lub też ochronę mienia społecznego (głównie MO, SOK, WSW);
- 5) osoba pełniąca czynną służbę wojskową;
- 6) inna osoba korzystająca, z mocy przepisu szczególnego, z ochrony prawnej przewidzianej dla funkcjonariuszy publicznych (nauczyciele, pocztowcy);
- 7) poseł na Sejm, radny.

Szczególne kontrowersje wywołuje relacja pojęć funkcjonariusz publiczny - pełnienie funkcji publicznej. Przeważa wykładnia, według której za osobę pełniącą funkcję publiczną należy również uznać niektóre osoby nie będące funkcjonariuszami publicznymi (np. członków komitetu blokowego, komisji lokalowej, sądu społecznego), co niezmierznie rozszerza grono osób, które można uznawać za podmioty

² Por. H. Popławski, M. Surkont, Podmioty łapownictwa, "Nowe Prawo" 1971, nr 6; A. Spółowski, Z problematyki odpowiedzialności za łapownictwo, "Nowe Prawo" 1971, nr 10; tenże, Przepis o nadużyciu służbowym. Nadużycie służbowe i łapownictwo w nowym kodeksie karnym, Wyd. Prawn., Warszawa 1972; E. Szwedek, Pojęcie funkcjonariusza publicznego w Nowym kodeksie karnym, "Nowe Prawo" 1970 nr 1; K. Krasny, Niektóre aspekty pojęcia "funkcjonariusz publiczny", "Problemy Praworządności" 1981, nr 11.

przestępstwa biernego. Z kolei uznanie - zgodnie z zasadą rygoryzmu prawnego - że członkowie władz partii i stronnictw politycznych nie są funkcjonariuszami publicznymi, wydaje się wyłączać niezmiernie ważną społecznie grupę osób z zakresu tych, które mogą być uznawane - jak to określają przepisy prawne - za podmiot przekupstwa biernego (czyli będące przekupywanymi i ponoszącymi z tego tytułu formalną odpowiedzialność). Takie rozstrzygnięcie prawne często może naruszać potoczne poczucie sprawiedliwości.

Również pojęcie korzyści majątkowej, a szczególnie korzyści osobistej, jako formy łapówki, może powodować rozbieżności w odczuciu społecznym w porównaniu z wykładnią prawną³. Z formalnego bowiem punktu widzenia, zarówno napiwki, jak i wszelkie prezenty, podziękowania i wyrazy wdzięczności wobec funkcjonariuszy publicznych są łapówkami. Prawnicy proponują wprowadzanie dodatkowych kryteriów pozwalających na ich odróżnienie od łapówek "rzeczywistych" (takich, jak: zwyczaj, osoba przyjmująca korzyści, rozmiar i charakter korzyści, cel jej udzielenia czy stopień społecznego niebezpieczeństwa), ale rozwiązaniom tym daleko do jednoznaczności.

Z kolei, próbowaliśmy badać za pomocą wywiadów swobodnych, jak w potocznej świadomości rozumiane są terminy łapownictwo i łapówka. Elementem konstruującym znakomitą większość definicji jest - zgodna zresztą z rozumieniem prawnym - wymiana korzyści. Zakres tej wymiany, a tym samym zjawiska łapownictwa, jest jednak w wypowiedziach respondentów bardzo zróżnicowany. Na podstawie analizy wypowiedzi respondentów możemy mówić o dwóch typach interpretacji tego zjawiska:

1. Interpretacja "rozszerzająca" - kiedy za łapownictwo uznaje się praktycznie wszelkie formy nieuczciwych zachowań występujących w społeczeństwie. W tym ujęciu łapownictwem są malwersacje gospodarcze, defraudacje; kradzieże różnych przedmiotów w zakładach pracy, zarówno na użytek własny, jak i na sprzedaż, wreszcie wszelkie wymiany usług wzajemnych między ludźmi sobie obcymi, a i ludźmi znajomymi na zasadzie protekcji, czy też wykorzystywanie stanowiska, sytuacji życiowej dla osiągnięcia własnych korzyści. W tym ostatnim

³ S p o t o w s k i, Przestępstwo służbowe..., s. 128-141; H. P o p ł a w s k i, M. S u r k o n t, łapownictwo a tzw. napiwki, "Nowe Prawo" 1972, nr 2.

przypadku wskazuje się zarówno na dostęp do dóbr deficytowych (asygnaty na samochody), jak i możliwość wykorzystywania miejsca pracy dla osiągnięcia, często drobnych, ale w sumie istotnych korzyści (mięso, papier toaletowy, udział w bankietach, darmowe obiady itp.). W tej interpretacji łapownictwo to słowo-klucz, a właściwie wytrych, którym określa się szereg bardzo różnorodnych zjawisk o charakterze - zdaniem respondentów - patologicznym, często faktycznie tylko pośrednio związanych z łapownictwem.

2. Interpretacja "zawężająca" - zjawisko łapownictwa w rozumieniu badanych jest ściśle związane ze słowem "łapówka", a więc z określonym przedmiotem. W tym rozumieniu za łapownictwo uznaje się tylko dawanie jakichś, najczęściej wartościowych przedmiotów w zamian za przekazywanie jakiegoś dobra.

Niezależnie od sposobu ujmowania zjawiska łapownictwa, respondenci wskazują na kłopoty ze sformułowaniem jednoznacznej definicji łapówki. Tylko wtedy, gdy przedmiotem wręczanym są pieniądze, i to przed załatwieniem danej sprawy, wszyscy są zgodni, że mamy do czynienia z łapówką. Wszelkie inne warianty dalekie są od tak jednoznacznej interpretacji. Respondenci wskazują więc na dodatkowe kryteria, którymi kierują się odróżniając łapówkę od niełapówki. Są to kryteria wprowadzone z pozycji dawców łapówek, bo w przeważającej mierze za takich się uznają. Decydującym kryterium jest w przekonaniu respondentów stan świadomości uczestników wymiany, ich wzajemne intencje. Ilustracją może być jedna z wypowiedzi:

Dla mnie to nie jest łapówka, jeżeli ktoś się ze mną nie umawia, że coś za coś, czy ja pani załatwię to za ileś, ale ja sama mu to daję, to jest moja szczodrość, czy wdzięczność... Gdy ta strona, która mi załatwia daje do zrozumienia, że jeśli... jak się da, to się zrobi. I dla mnie to już jest łapówka.

Kolejnym kryterium pozwalającym na określenie wręczanego przedmiotu jest pewien stan psychiczny powodujący działanie pod wpływem emocji, a nie z wyrachowania. Tak mówi o tym jeden z respondentów:

Kiedy to jest takie zimne wyrachowanie, wyliczanie, że dam mu tyle, dam mu trochę mniej, że odliczam, wyliczam, pieczętuję tę kopertę, ładnie zapakuję kwiaty, to jest zimne potraktowanie sprawy i wtedy to jest łapówka, a wtedy, gdy człowiek robi coś pod wpływem emocji, to trudno to nazwać, żeby to była łapówka. Ktoś kto na

zimno to oceni, może powiedzieć: o, wykupił się, ale czy życie ludzkie, czy jakieś inne dobro nie jest ważniejsze od tych pieniędzy?

Dla respondentów ważne wydają się też formy zachowania w trakcie wymiany usług. Jeżeli ludzie zachowują się w sposób naturalny, wprost coś ofiarowują - to znaczy, że nie traktują tych przedmiotów jako łapówek.

Jeśli ktoś mi przyniesie kwiaty, czekoladę czy kawę, mówi jeden z badanych - po załatwieniu sprawy i wchodzi na przykład do pokoju, podchodzi do ciebie i mówi: dziękuję pani serdecznie, bo wszystko tak gładko poszło i było tak przyjemnie i daje mi te kwiaty czy kawę, no to nie jest łapówka dla mnie. Ale na przykład, jeśli by się czaił, czekał momentu, aż wszyscy wyjdą, wsadziłby ci do kieszeni czekoladę czy kawę, czy cokolwiek, to dla mnie już takie coś to łapówka, to wstyd. To wtedy już tak krępująco do czegoś takiego podchodzić.

III. Społeczne funkcje łapówek

Wobec wskazanych rozbieżności i trudności z jednoznacznym opisem, dookreślanie łapówek, sytuacji ich dawania i brania następuje poprzez charakteryzowanie różnych sposobów traktowania łapówek, przestrzegania ich różnorodnych funkcji. Kilka z tych funkcji, wyinterpretowanych z wypowiedzi respondentów, wydaje się szczególnie ciekawych:

A. Łapówka w sytuacji powszechnego niedoboru i reglamentacji pełni funkcję czynnika powodującego, iż zdeorganizowane akty wymiany stają się "n o r m a l n e". Dzięki łapówce można kupować bez kolejki dobra inaczej niedostępne; porozmawiać spokojnie z lekarzem, który inaczej nie ma czasu, o swoim zdrowiu; kupić tyle surowców dla własnej produkcji, ile jest potrzebne, itp.

B. Łapówki równolegle pełnią funkcję odwrotną do wyżej opisanej. Powodują z n i s z c z e n i e normalnej sytuacji wymiany, kupna - sprzedaży, normalnego egzekwowania praw i należności, właśnie przez konieczność dodatkowych świadczeń za coś, za co płacimy, co nam się należy, za co biorca łapówki pobiera wynagrodze-

nie itp. Łapówki pełnią w tym rozumieniu funkcję destrukcyjną.

C. Łapówki mogą też pełnić funkcję z a b e z p i e c z a j ą c ą. Poprzez umożliwienie zaspokojenia potrzeb zwiększają poczucie bezpieczeństwa dawców. Podbudowują psychicznie - dzięki nim odnosimy kolejny sukces w zdobywaniu dóbr upragnionych czy podstawowych, czy też wręcz niezbędnych dla codziennej egzystencji. Dzięki łapówkom dawca jest bardziej pewny, że biorca wykona swoją pracę czy czynności, które należą do jego obowiązków.

D. Łapówki są właściwym ekwiwalentem za wykonywanie ciężkiej odpowiedzialnej czy wymagającej wyjątkowych kwalifikacji, a oficjalnie bardzo nisko opłacanej pracy. Łapówki odzwierciedlają wówczas realne relacje podaży i popytu na wolnym rynku wymiany usług. Stanowią potoczne odzwierciedlenie pojmowania zasad sprawiedliwości społecznej.

E. Łapówki stanowią "smar" dla źle działających struktur gospodarczych i administracyjnych. Sprzyjają wzrostowi efektywności działania tych struktur. Są niezbędnym i pozytywnym czynnikiem w zbiurokratyzowanym, centralistycznym systemie. Za szkodliwe uznaje się tylko łapówki o wielkiej wartości materialnej, co jest pojęciem względnym; pozostałe to tylko dowody wzajemnej życzliwości, wdzięczności i wymiana dóbr - obustronnie korzystna.

F. Łapówki - możliwość ich brania i dawania jest odzwierciedleniem życiowego sukcesu, uwidacznia zaradność i przedsiębiorczość danej jednostki. Wskazuje na jej umiejętności osiągnięcia powodzenia i dawania sobie rady w trudnych i skomplikowanych warunkach życiowych.

IV. Zasięg i natężenie zjawiska łapownictwa. Jego oceny

Olbryzima większość respondentów wyraziła przekonanie, iż w naszym życiu łapówki są wszechobecne i występują we wszystkich możliwych dziedzinach życia społecznego. Z dużą swobodą i dokładnością przytaczają przykłady dawania łapówek z życia swojego i swoich bliskich. Natomiast bardzo nieliczni z nich mówią o sobie również jako o przyjmujących. Powstaje dziwna asymetria - wszyscy dają łapówki, a prawie nikt ich nie bierze. Dawanie łapówek jest traktowane jako dolegliwa (czasem mniej, czasem bardziej) konieczność, choć oceny

takiego zachowania są zróżnicowane, i to często niezależnie od własnego postępowania. Tylko dwie osoby spośród wszystkich (150) badanych stwierdziły, że zjawisko łapownictwa owszem istnieje, ale jest przesadnie wyolbrzymiane przez opinię społeczną, gdyż znakomitą większość spraw można załatwić nie posługując się łapówką. Łapówki są przez te osoby traktowane jako deformacja systemu, który sam w sobie stwarza możliwości normalnego zaspokajania potrzeb. Osoby te stanowczo odzegnują się od dawania (a tym bardziej brania) łapówek, nie tylko ze względu na niemoralność - ich zdaniem - takiego postępowania, lecz również z powodu braku takiej konieczności. Jest charakterystyczne, iż obie te osoby to etatowi pracownicy komitetu partii.

Podstawowe dziedziny życia, w którym - zdaniem respondentów - łapówki występują, to handel, służba zdrowia, szkolnictwo i administracja. Jak zauważają sami respondenci, dzieje się tak dlatego, iż każdy bywa kupującym, chorym, petentem bądź ma uczące się dzieci. Z innymi instytucjami, w których - zdaniem badanych - łapówki występują, takimi jak: sądy, prokuratura, milicja, wojsko, adwokatura, stykamy się rzadziej.

Z łapówkami respondenci wiążą dość zróżnicowane i mało spójne wewnętrznie oceny. Zarówno na poziomie deklaracji, jak i relacji o zachowaniach, można mówić o trzech rodzajach postaw, czy może ostrożniej - ocen tego zjawiska: o akceptacji, przyzwoleniu i odrzuceniu. Z tym, że na każdym z tych poziomów akcenty są rozłożone inaczej. Z relacji o zachowaniach badanych wynika, że znakomita większość reprezentuje postawę przyzwalającą, jeśli nie akceptującą, a tylko kilku stwierdziło, że nie daje łapówek, gdyż stanowczo odrzuca taki sposób postępowania. W deklaracjach "ideowych" natomiast - "jak uważam, że być powinno" - zdecydowanie przeważa odrzucenie, przy minimalnej liczbie ocen przyzwalających. Mamy więc do czynienia z dość ostrą rozbieżnością między oceną jakiegoś działania a samym działaniem. Nie jest to oczywiście sytuacja dla naszego społeczeństwa nowa. Z wypowiedzi respondentów nie wynika natomiast, by ta rozbieżność powodowała jakieś dojmujące konflikty wewnętrzne. Istnienie takiej rozbieżności uznaje się jakby za naturalnie wpisane w strukturę otaczającej rzeczywistości. Oceny te są też zróżnicowane w zależności od dziedziny życia, w jakiej łapówki występują. Co do jed-

negu zgodni są wszyscy respondenci - najsilniej odrzucają i potępiają łapówki w służbie zdrowia, a dokładnie: przyjmowanie łapówek przez lekarzy. Ich dawanie natomiast jest również powszechnie uznawane za usprawiedliwioną konieczność. Nieco mniej respondentów równie silnie potępia występowanie łapownictwa - sygnalizowane znacznie rzadziej - w szkolnictwie i sądownictwie. Można przypuszczać, iż zawody te: lekarza, nauczyciela, sędziego, posiadające nadal duży prestiż społeczny, kojarzone są silnie z powołaniem, służbą na rzecz ogółu i stąd obwarowane wysokim poziomem wymagań i oczekiwań. Źródło prestiżu stanowią zaś nie tylko cenione umiejętności profesjonalne, lecz także zasady etyczne nierozdzielnie z nimi związane. Na drugim krańcu tego kontinuum rygoryzmu ocen znajdują się łapówki w handlu i dla świadczących usługi fachowców. W odniesieniu do tych dziedzin respondenci najczęściej w ogóle nie posługują się terminem łapówka. Łapówkę daje się lekarzowi, jeśli są to pieniądze, a nie koniak czy kwiaty, pracownikom handlu natomiast "coś trzeba dać", "należy zapłacić", "dopłacić", "przepłacić", "odwdzięczyć się". Fachowcowi, który wykonuje jakąś usługę, trzeba po prostu "dać w łapę". Charakterystyczne jest również i to, że gdy respondenci opisują jak dawali łapówki, bardzo często posługują się zdrobnieniami: "proszę przyjąć taki drobiazdek", "prezencik", "drobnostkę". Natomiast, gdy w grę wchodziły duże sumy pieniędzy, których wysokość była ustalona dzięki specjalnym informatorom, w relacjach respondentów wymiana najczęściej odbywała się milcząco bądź za czymś pośrednictwem. Gdy łapówki były wręczane w takich instytucjach, jak wojsko, milicja, urzędy skarbowe - relacje badanych stawały się bardzo powściągliwe i nigdy nie można było uzyskać opisu, jak taka interakcja przebiegała, ani jaka była wysokość wręczanej sumy.

Jak pisaliśmy, istniejąca rozbieżność pomiędzy oceną łapówek a opisem własnych zachowań jest na ogół niezbyt dolegliwa dla respondentów, a często nawet przez nich niedostrzegana. Podstawowy typ usprawiedliwień czy racjonalizacji, jaki się pojawia, to uznanie łapówek (ich dawania) za życiową konieczność. Z tym wiąże się akcentowanie stanowiska, że łapówki w naszym kraju są wszechobecne, stąd zachowania respondentów jako dawców łapówek są przy silniejszym bądź słabszym odczuciu przekraczania norm wyrazem przystosowania się do obowiązujących reguł.

v. Przyczyny występowania obecnie łapownictwa w naszym kraju
Jego konsekwencje. Sposoby przeciwdziałania

Przyczyny występowania łapownictwa wskazywane przez respondentów w wywiadach można ująć w kilka kategorii, często zresztą wskazywanych łącznie przez te same osoby:

A. **U n i w e r s a l n e** - łapownictwo jest zjawiskiem trwale towarzyszącym wszystkim społeczeństwom, w chwili obecnej również nie jest specyficznie polskim zjawiskiem. Z tym, że obecnie w krajach wysoko rozwiniętych łapownictwo związane jest z wysokimi sferami biznesu i polityki, a przeciętny obywatel na co dzień rzadko ma kontakt z tym zjawiskiem.

B. **H i s t o r y c z n e** - występowanie w Polsce łapownictwa to skutek historycznego dziedzictwa, zarówno z okresu zaborów - kiedy tu łapownictwo rozpowszechnione w Rosji zakorzeniło się również w Polsce, jak i z okresu okupacji niemieckiej - kiedy łapownictwo stanowiło jedną z form przetrwania.

C. **S y s t e m o w e** - charakterystyczne dla realnego socjalizmu. Ten typ interpretacji, zdecydowanie najczęściej występujący, jest wewnątrznie zróżnicowany - część respondentów posługuje się słowem "system" jak wytrychem. System wyjaśnia wszystko. Ograniczają oni swoje wypowiedzi do sformułowań "wszystko zależy od systemu", "to z powodu systemu", "winien jest system". Najczęściej jako przyczyny dodatkowe - bardziej bezpośrednie - wymieniany jest powszechny i permanentny niedobór dóbr i usług.

Respondenci wskazują na określone cechy systemu, często ułożone w pewne łańcuchy przyczynowo-skutkowe. Jedną z nich jest niewydolność ekonomiczna, prowadząca do niedoboru dóbr i usług i powodująca załamanie systemu norm i zasad moralnych, a w konsekwencji rozszerzanie się łapownictwa. Inny typ interpretacji odwołuje się do sposobu wprowadzenia systemu przy użyciu przemocy, co spowodowało powołanie do życia nowych elit, które w warunkach powojennej biedy i zniszczeń dążyły do szybkiego osobistego wzbogacenia się, zdobycia w jak najkrótszym czasie jak największej ilości dóbr, co z kolei przyczyniło się do demoralizacji szerokich kręgów społeczeństwa i erozji systemu norm moralnych.

Występowanie łapownictwa - zdaniem znikomej liczby respondentów

- jest związane z wypaczeniami w realizowaniu słuszych zasad systemu.

D. J e d n o s t k o w e - bardzo wielu respondentów skłania się do opinii, iż jedną z głównych przyczyn występowania łapownictwa są cechy poszczególnych jednostek, konsekwencje "złej natury ludzkiej": brak zasad moralnych, chęć szybkiego dorobienia się za wszelką cenę, nieliczenie się z innymi, snobizm, chęć imponowania dzięki posiadaniu prestiżowych dóbr itp.

Wśród konsekwencji łapownictwa respondenci wymieniają zarówno korzyści, jak i szkody. Korzyści są przede wszystkim indywidualne:

- 1) wzbogacenie się biorców łapówek,
- 2) możliwość uzyskania normalnie niedostępnych dóbr i usług.

Charakterystyczna jest niechęć do mówienia o korzyściach czy pozytywnych cechach łapownictwa. To pojęcie dość jednoznacznie kojarzy się respondentom ze szkodliwością, patologią społeczną. O ile korzyści, jeśli istnieją, mają charakter indywidualny, o tyle szkody ponosi całe społeczeństwo. Respondenci wskazują głównie na szkody moralne - załamywanie się zasad i norm, pogłębiające się zepsucie, dotykające całych grup zawodowych, demoralizacja młodego pokolenia. W wypowiedziach respondentów nie zwraca się uwagi na szkody gospodarcze, często natomiast sygnalizuje się konsekwencje, jakie ponoszą ludzie biedni, których nie stać na łapówki i ludzie "przyzwoici", którzy nie chcą bądź nie potrafią dawać łapówek.

Co do możliwości przeciwdziałania temu zjawisku, zdecydowanie przeważają oceny pesymistyczne, że w obecnej sytuacji nie jest możliwe ograniczenie łapownictwa, gdyż warunkiem koniecznym jest wzrost podaży towarów, a poza tym ludzie się przyzwyczaili do łapówek do tego stopnia, że dla wielu jest to już działanie nawykowe.

Oceny systemu kar i propozycje kar są zróżnicowane i uzależnione od ocen samego zjawiska. Obecne kary uznaje się, wobec powszechności łapówek i konieczności ich dawania, za nieskuteczne. Generalnie odrzucane są kary więzienia. Rygorysty proponują obozy pracy, wykonywanie prac fizycznych na cele społeczne, zakaz wykonywania zawodu (dla lekarzy i nauczycieli).

Co do winy dawców i biorców łapówek, to opinie są równomiernie podzielone - część uważa, że obie strony są tak samo winne, stąd i kary powinny być równe; część jest zdania, że winni są tylko bior-

cy, gdyż dla dawców jest to konieczność; pozostali są zdania, iż winni są głównie dawcy, gdyż od nich pochodzi na ogół inicjatywa.

VI Uwagi końcowe

Przedstawiony tekst sygnalizuje szereg problemów, których podjęcie i dalsze rozwijanie wydaje nam się istotne w badaniach nad zjawiskiem łapownictwa we współczesnej Polsce. Pragnęlibyśmy - poza udzieleniem bardziej wyczerpującej odpowiedzi na postawione tutaj pytania problemowe - móc również zaproponować klasyfikację interakcji łapówkowych. Na podstawie dotychczasowych ustaleń teoretycznych i empirycznych proponujemy budowanie tej klasyfikacji jako wyniku skrzyżowania dwóch kryteriów: typu biorców łapówek i rodzaju korzyści, jaką uzyskuje dawca. Wyróżniamy 12 grup biorców ze względu na ich zawód i pełnioną funkcję: (1) urzędnicy, (2) pracownicy handlu, (3) pracownicy usług, (4) pracownicy wymiaru sprawiedliwości, (5) milicjanci, (6) adwokaci, (7) nauczyciele, (8) lekarze i pracownicy służby zdrowia, (9) pracownicy aparatu partyjnego, (10) wojskowi, (11) rzeczoznawcy, (12) strażnicy i portierzy. Z kolei dawcy mogą uzyskiwać następujące korzyści: (1) dobra materialne, (2) szeroko pojęte usługi, w tym zaświadczenia, (3) pozwolenia na działalność, (4) zaniechanie lub ograniczenie działań nieprzychylnych, (5) popieranie starań, (6) potrzebne i korzystne informacje.

Klasyfikację interakcji łapówkowych można przedstawić w postaci 72-polowej tablicy. Jeżeli tę tablicę wypełnimy konkretnymi przykładami, wskazując jednocześnie na częstotliwość ich występowania, stworzymy tym sposobem "mapę" łapownictwa we współczesnej Polsce.

Jan Lutyński, Anna Kubiak

CORRUPTION IN THE SOCIAL CONSCIOUSNESS INTRODUCTORY ASSUMPTIONS

S u m m a r y

The area of problems connected with corruption is, for sociologists using standard repertoire of methods, difficult to access due to social and political touchiness of this phenomenon, both in individual and institutional perspective. Our studies allow only to

present introductory results. According to the data collected up to now we may point out universal features of corruption interaction which always consists of: 1. agreement, 2. benefits exchange 3. partners of interaction, 4. violation of norms, 5. denying somebody's good reputation, 6. social context. Among social functions of corruption we may distinguish among others: safeguarding, destructive, regaining "normality" to disorganized acts of exchange or a function of real equivalent.

Among reasons for corruption in social consciousness we may point out universal, systemic, historical and individual. While analysing attitudes towards corruption we may distinguish: acceptance, assentiveness and refusal.

1. Wprowadzenie

W tym artykule przedstawiamy wyniki badań nad społeczną świadomością korupcji. Wyniki te dotyczą przede wszystkim funkcji społecznych korupcji oraz przyczyn jej występowania. Wskazujemy na to, że korupcja jest zjawiskiem uniwersalnym, które może pełnić zarówno funkcje ochronne, jak i destrukcyjne. Jej powstanie zależy od wielu czynników, w tym od uwarunkowań historycznych i indywidualnych. Wskazujemy również na to, że społeczna świadomość korupcji może być różnorodna, obejmując zarówno akceptację, jak i odmowę.